

BEVEZETÉS

II. Rákóczi György fejedelemnek 1657 januárjában a lengyel trón megszerzéséért indított szerencsétlenségű hadjáratával kezdődik az önálló Erdély haldoklása. Néhány évtized van még csak hátra s a század végével elenyészik történelmünknek ez a nagy hivatást betöltött alakulata.

Rákóczi nemcsak a lengyel csatát veszítette el, hanem, mivel azt a török engedélye nélkül indította meg s a visszatérési parancsnak nem engedelmeskedett, Erdélyre zúdította a porta haragját is. Az 1658-iki «tatárjárás» feldúlta és kirabolta az országot, mely évtizedek óta nem látott földjén ellenséges hadat. Rákóczi eleste, majd Barcsai Ákos és Kemény János fejedelmek harcai után a békés és gazdag fejedelemség oda jutott vissza, ahol a század elején, Basta rémuralma alatt volt. Csak emberben hetvenezer lelket veszített, akkori lakosságának egytized részét. De ezenfelül rommá lett a fejedelmi székhely, Gyulafehérvár, török kézre került Lugos, Karánsebes, Lippa, Jenő és Nagyvárad; egész vármegyék és székek falvai omlottak korommá és hamuvá s a felhalmozódott gazdasági és kulturális javak az ellenség prédájává lettek. Az 1658–62. évek szörnyű megpróbáltatásait Erdély többé nem heverhette ki, önereje megtört és kimerült s még ha a további évtizedek nagy európai erő-eltolódásai nem is következtek volna be, akkor sem lett volna képes többé teljesíteni történelmi hivatását a magyar élet- és sorsközösség keretében.

A Bécs által támogatott Kemény János leverése után a legyöngült és eljelentéktelenedett Erdélynek a török gyöngye és jelentéktelen fejedelmet adott Apafi Mihály személyében. Ország és fejedelem egymást példázzák, együtt indulnak a hal-

doklás útjára s egyidőben haltak meg, 1690-ben. Mint ahogy az öntudat kialakása után a test még egyideig végez bizonyos vegetatív tevékenységeket, Erdély is, utolsó fejedelmének halála s önállóságának elvesztése után néhány évig még vonaglott, de ez már nem volt többé sajátos értelmű élet. Noha a török uralmat megtörő s Erdélyt megszálló Habsburg-császár még Apafi fiának, II. Apafi Mihálynak fejedelemségét is elismerte, nagykorúsága idejére, a valóságban Erdély már ekkor az osztrák birodalom tartománya lett s szinte gúnyolódásnak hangzik, hogy az eddigi, egyszerű fejedelemség helyett ezentúl «nagyfejedelemségnek» titulálják.

A halálra sebzett Erdély utolsó évtizedeinek képét a két nagyhatalom: a török és Habsburg-császárság élet-halál harca, ezen belül pedig a magyarországi és erdélyi magyarság egymás-közi ellentéte határozza meg.

A mai történelmi távlatból természetesen tisztán látjuk az erőviszonyoknak azt a mérlegét, amely a kor emberei számára nagyrészen ismeretlen, homályos és kétséges. Mai szemmel nézve, talán lehetett volna Erdélynek jó tanácsokat adni politikai magatartásának mikéntjét illetően, de a lényeges éppen az, hogy az eseményekben és a maga látóhatárának korlátaiban élő ember számára ez a látás nem adatott meg. Ezt felejtik el sokan, akik a haldokló Erdély vezetőiről ítéletet mondanak.

A tény az, hogy rendkívül nehéz és kényes helyzetük volt s minden pillanatban a maguk és az ország életével játszottak. Az, hogy Erdély önmagában leromlott és tehetetlen volt, csak fokozta politikájuk válságosságát, arról pedig nem tehettek, hogy a «jóstehetség» nem tartozott adományaik közé. Ha Teleki Mihály helyén Bethlen Gábor van, talán másként alakul a dolog, viszont ha Bethlen Gábora lett volna az akkori Erdélynek, aligha kerül hasonló dilemmába.

Erdély a tulajdon bőrén érezte meg a török fegyver erejét, nem csoda tehát, ha nem volt tisztában azzal, ami pedig már feltartóztathatlanul közeledett: a török hatalom belső megroppanásából következő összeomlásával. Ez annál kevésbé róható fel az erdélyieknek, mivel az 1664-iki vasvári békekötéssel a megvert török nemhogy viaszorult volna, sőt elérte magyarországi hódításának legnagyobb kiterjedését. Zrínyi Miklósnak, majd Wesselényi Ferencnek és társainak «odakünn» Magyarországon a lealázó békekötés jobban fájhatott s rábírhatta őket az idegen dinasztia elleni szövetkezésre, mert ők a dolgokat a másik oldalról szemlélhették, Erdély azonban mindenestől a

török kényszer alatt nyögött s részt kellett vennie a szultán háborújában a császár és ezzel Magyarország ellen. Kényszerhelyzetéből még erényt is csinált s ebben éppen a magyarországiak voltak a készítői, mikor a Wesselényi-összeesküvés üldözőtjei Erdélybe menekültek s Teleki befogadta őket. Erdély nem szakíthatott a törökkel, mert ahhoz ereje nem volt és nem állhatott a császár-király pártjára, aki a magyarság vezéreit kivégeztette, protestáns prédikátorait gályákra küldte s Magyarországot önkényuralma alá vetette. A döntés ideje még nem érkezett el s Erdély vezetői közül legalább is Teleki Mihály borzongott attól, hogy ha elérkezik, akár így, akár úgy, Erdély önálló létének halálát fogja jelenteni.

A két nagyhatalom közötti reménytelen örlődést még fájdalmasabbá tette az az ellentét, mely az erdélyi és a magyarországi magyarság között éleződött ki. Erdélyben a «bujdosó» és a «kuruc» képviselték ezekben az évtizedekben Magyarországot. Ezek pedig kizárólag a maguk magyarországi céljaival törődtek, ezért avatkoztak bele mind mélyebben Erdély külpolitikájába, ezért igyekeztek minél jobban meggyökerezni Erdélyben, hogy azt a saját akaratuk szerint formálják és forgassák, tekintet nélkül arra, hogy maguknak az erdélyieknek mi volna a létérdeke és kívánsága. A nagybetegnek tudvalevőleg csak egy kívánsága van: hogy békén hagyják. Az erdélyiek is megtapasztalták, kifosztott, elnyomorodott állapotukban csak békét kívántak, az elveszett állami tekintély és erő romjain legalább a családi és egyéni élet sebeinek zavartalan kiheverhetését. Csak hogy a magyarországiak ezt nem hagyták nekik. Ezért is panaszkodtak később az erdélyiek, mikor már belekóstoltak Lipót uralmába, hogy Magyarországból jött a romlás Erdélyre.

Ennek a korszaknak vezető emberei közül elsősorban a fejedelem, Apafi Mihály az, akinek sorsát és egyéniségét meg kell figyelniük.

A történelem csaknem egyhangú ítéletet hozott föléle. S ezt a kor emlékiróinak összhangzó véleménye is alátámasztja. Nem volt fejedelemségre, vezérségre termett ember. Súlyos akarathányban szenvedett. A közügyek nem érdekelték. Az idők teltevel kifejlődött benne a fejedelmi helyzet, tekintély és felsőbbiség kínos féltése. Többféle okból is átadta magát a bor feledtető mámorának s ebben az állapotában könnyű volt gyanakvását, haragját, bebeszélte sérelmek miatti bosszúját akárkire is rászabadítani. Mindezek kétségtelenül súlyosan elmarasztalják ezt az embert, akire egy ország sorsa volt bízva. A fejedelmet

nyilván csak fejedelmi kötelességeinek szempontja alatt lehet bírálni s ebből a szempontból Apafi Mihály védelmére nincs mit felhoznunk. Megméretett a történelem mérlegén és híjjával találattott, ezért elveszett az ő országa. Emberi szempontból azonban itt, ahol nagyon is emberi, egyéni szempontokból ítélkező emlékirók művei elé írunk bevezetést, úgy érzem, helyénvaló a történelmi ítéletet kiegészíteni s ha menteni nem is, de sok tekintetben megmagyarázni az ő személyiségének ezt a lezárt és elkönyvelt számadását.

Apafi Mihályt, mint embert, részvét illeti meg. El lehet mondani róla, hogy nagy részben áldozata volt fejedelemségének. Miután Rákóczi György tragikus háborújában tatár-rabságba esett, honnan felesége, Bornemisza Anna, csak a legnagyobb áldozattal tudta kiszabadítani, végre azzal az imádsággal jött haza Ebesfálvára, hogy az Isten őt őrizze meg minden közügyektől s hagyja csendesen, elfeledve élni könyvei és óraművei között, amikért rajongott. Vallásában, melynek törhetetlen híve volt, s a tudományban, amit szenvedélyesen szeretett, remélte elfelejthetni keserves szenvedéseit s megtalálni élete tartalmát és békességét. Erélyes, okos, jó gazda-felesége, aki imádta urát, bizonyára mindent el is követett volna, hogy ezt a vágyát elérje s a háborgó, gonosz világ kívül maradjon az ő csendes, boldog szigetükön. Könnyű elképzelní, éspedig rokonszenvvel és szánalommal, hogy mit jelenthetett erre a 29 éves, fiatal, de már nagyon megpróbáltatott férfira nézve az, hogy valósággal erőszakal hurcolják ki a gyűlölt közszereplés mezejére s még hozzá fejedelmi székbe, amitől egész lénye csak iszonyodhatott abban a rettentő időben s mint szellemi embernek, tisztában kellett lennie azzal is, hogy képességei teljességgel nem megfelelők erre a feladatra. De egyrészt a töröktől senki se akarta elfogadni a veszedelmes fejedelmi süveget, s például Petki István inkább elnézte, hogy a török a visszautasítás miatti dühében felégesse a Székelyföldet, semhogy elvállalja a fejedelemséget, másrészt a török csak arra nézett, hogy Erdélynek nehogy még egyszer nagyratörő politikus fejedelme lehessen, s így – valószínűleg a menekülni óhajtó jelöltek ujj mutatására – Kucsuk basa a jámbor Apafira esett rá, azzal a fenyegetéssel, hogy ha nem hagyja magát fejedelemmé tétetni, «egy szász papot» ültet Erdély nyakára. Meg kellett hát lennie az elkerülhetetlennek. Apafi nem panaszkodhatott, a Libancs mezején rávárakozó országgyűlés egyhangúlag választotta meg s a török azonnal megerősítette méltóságában, sőt Kucsuk basa még attól is megkímélte, hogy

ő maga számoljon le ellenfelével, Kemény Jánossal. Azt is a török sereg verte le s veszttette el a Segesvár melletti Nagyszöllősnél, mialatt Apafi a város tornyában elmélkedett a gonosz sors tré-fáján.

Fejedelemnek hát csak olyan fejedelem lehetett belőle, amilyenné a természete, egyénisége és képességei teheték, vagyis a teljes passzivitás képviselője a fejedelmi trónon is.

Ha már semmiképpen el nem kerülhetette, a szultán parancsára lóra ült s kivezette hadát Bécs, Buda ostromához, de minden igyekezetével azon volt, hogy semmit se csináljon s minél hamarabb hazakerüljön, amit sikerült is kirimánkodnia a nagyvezértől. Bécsessel, külfölddel, itthon tülekedő főurakkal szemben a politikát, taktikát Telekire bízta, mondván: «Lássza az úr, Teleki Uram, amint őkegyelmének teczik, úgy menjen véghez az dolog» (Cserei). Aktivitást csak részeg mérgében mutatott, ha ilyen állapotában már túlságosan felbőszítették valakire. Ilyenkor, Cserei szerint, a feleségét is elverte s alákanyarította nevét a halálos ítéleteknek. De ezekre a «tettekre» rendszerint gyors és heves megbánás jött, keserves magagyötrés, amit megint csak borbafojtva tudott elszenvedni. Ez a rossz szenvedélye, mint az ilyen esetek is mutatják, szintén arra vall, hogy Apafinak egész fejedelemsége alatt lelkiismereti harcai voltak önmagával, a nem neki való feladattal s mindvégig lázadott a kényszer ellen, amihez végzete bilincselte. Lélektanilag érthető, hogy mint az önmagával vívott harc szökevénye, néha – de mindig mások hízelkedése vagy altatása folytán – az önhittség, vagy inkább önhíttetés hamis révébe menekült s görcsösen kapaszkodott bele abba a hatalomba, melyet tulajdonképpen gyűlölt és megvetett. Az emlékirók, főleg Cserei, állítják, hogy elég volt valakire azt suttozni: fejedelemségre tör, az olyan elveszett ember volt Apafinál. De úgylehet, inkább a puszta életét és nyugalmát féltette, mint a hatalmat s éppen azon dühödött fel, hogy egy olyan helyzet miatt törnek a békéjére, amit ő nemcsak hogy nem keresett, de minden erejéből elkerült volna.

Eletének és jellemének ezzel a szomorú és sötét oldalával szemben a történelem megfedekezett a másíkról, ami pedig maradandó fénnnyel tör át a századok ködén. Ez az ő nagyvonalú és nagylelkű jótékonyága a hit és tudomány intézményei s emberei íránt. Bethlen Gábor elpusztított gyulafehérvári akadémiaját ő támasztotta fel s adott neki új tőzhelyet, életlehetőséget, gazdag tanulmányi segélyforrásokat Enyeden s a debreceni kollégiumnak szintén ő volt egyik legnagyobb pártfogója.

A szegény erdélyi reformata ekklesiák százainak fennmaradhatása Apafi jótéteményéhez fűződik.

Magatartása minden kényes ponton kétségtelenül elárulja, hogy török és német között egyedül saját nemzetének megmentése volt a szívügye, bár erre nézve ő, lényének áthághatatlan korlátai közt csak a makacs passzivitás fegyverével tudott szolgálni. Harminc éven keresztül még így is sikerült megmentenie Erdélyt attól, hogy eltaposott török szandzsák legyen s a hódolt-ság sorsára jusson, másfelől pedig éppen egyéniségének ez a sajátossága járult hozzá ahhoz, hogy a végén is elkerülhetetlen Habsburg-uralom véresebb és pusztítóbb események nélkül terjeszkedett ki Erdélyre s a fejedelemség által megalkotott jogrend, legalább alapvonalaiban, átörökíthetett a következő korszakra is.

Apafi passzivitásával szemben a cselekvő erőt a korszak másik kimagasló alakja, Teleki Mihály képviseli. Államférfiúi működésének jelentőségét és értékét különféleképpen ítélte meg az utókor, de szellemi képességeinek rendkívüli méreteit minden bírálója elismerte. Sorsában és jellemében van valami titokzatos és tragikus vonás s személyiségét csak korának politikai és társadalmi képébe illesztve lehet megmagyarázni. Hatalmas tehetségekkel, merész elképzelésekkel gazdagon felruházott vezéri szellem egy legyöngült, haldokló ország élén: ez az a helyzet, melyben működni kénytelen volt és ebben rejlik tragikumája, a nagy erőt tehetetlenségre kárhóztató, halálravált környezet és a többé fel nem tartóztatható történelmi végzet ütközői között.

Mikor 1663-ban, harminc éves korában Erdélybe került, az ország sorsa már meg volt pecsételve.

Teleki előbb Kemény János híve volt a török ellen, s így a nagyszöllősi csatavesztés után menekülnie kellett, bujdosó sorsra jutott, mindenét elveszítette, úgy hogy saját szavai szerint özvegy édesanyjának és neki nem volt hová fejüket lehajtaniok.

Apafi felesége, Bornemisza Anna, Teleki anyjának testvére volt s így aztán ő eszközölte ki férjénél, hogy a bujdosó Erdélybe jöhessen. A fejedelem nagylelkűen Kővár kapitányává tette. 1670-ben már a fejedelmi tanács tagja, aztán több főispánság viselője, főkapitány, 1684-ben pedig az ország főgenerálisa és első tanácsúr. A fejedelem helyett lassanként ő lett Erdély igazi ura és kormányzója, hol szövetségben, hol ellentétben a fejedelemasszonnyal. Teleki előtt a nagy fejedelmek: Bocskai és Bethlen példája lebegett, az ő nyomdokaikon járva, óhajtotta

az elpusztult országot újraépíteni. De Erdély belső legyengülése s a két nagyhatalom malomkövei közt való folytonos politikai és diplomáciai őrlődés rákényszerítette a pusztá létfenntartásért való mindennapi taktikázásra. Ez magyarázza ellentétes, hol török, hol Habsburgpárti próbálkozásait. Államférfiúi fogatkozása az, hogy ő sem vette észre idejében a török hatalom megroppanását. Még mindig elég nagyra tartotta ezt a hatalmat arra, hogy hátvédje legyen egy francia szövetségben megvívandó harcnak a Habsburg-császárság ellen. Bécs felmentése a török uralom alól és Buda visszafoglalása már későn térítették észre abból a célból, hogy most már a Habsburg-császárral, mint magyar királlyal lépjen szövetségre a török ellen s ezért jutalmul megkapja tőle továbbra is a független Erdélyt. Megtette ezt a lépést, még pedig titokban, a fejedelem és a rendek ellenére, de a maga személyi előnyein túl már nem juthatott. A győztes Lotharingiai Károly herceg hadai bevonultak Erdélybe, mint a császár-király tartományába s az 1687-iki fejedelmi tanács-határozat parancsszóra megállapította: «Erdély visszatér Magyarországhoz, melytől az irigy sors és némelyek nagyravágyása egykor elszakította.» Teleki ezek után már csak a halálával használhatott Erdélynek, de ezzel mégis használt, mert a Habsburg-hatalom a zernyesti csata után, melyben Thököli Imre török segítséggel győzött Heissler és Teleki hada felett, óvatosabb és engedékenyebb lett Erdély alkotmányos élete és jogai iránt.

Teleki a földolokban tényleg a nagy fejedelmek tanítványa volt, mert felismerte azt, hogy a magyar nemzetet csak az összes magyar erők egyesítésével lehet megmenteni a jövőnek. Ennek az egyetlen létérdeknek szolgálatában azonban nem volt szerencsés. Tévedett az idők és alkalmak felhasználásában, mert nem megfelelő pillanatban látott hozzá sem ahhoz, hogy Magyarországot csatolja hozzá Erdélyhez a török oltalma alatt, sem ahhoz, hogy ellenkezőleg, Erdélyt forrassza vissza a magyar királysághoz a császár-király erejével.

Tévedéseit azonban részben menti az, hogy a török hódítás kiterjesztésével elszigetelt Erdélyből többé nem lehetett olyan világosan áttekinteni az európai viszonylatokat, mint Bethlen Gábor, vagy még I. Rákóczi György idejében is.

Egyébként nemcsak kiváló elme volt, hanem nagy gyakorlati emberismerő és elsőrangú vagyonszerző is. Korának szomorú társadalmi élete fokozottan sarkalta a vagyongyűjtésre, mert – mint mondta – holta után felesége hiába járna a hatal-

masokhoz pártfogásért, ha nem tudná igazát ajándékkal pótolni. Ezért arra igyekezett, hogy hatalma teljében minél erősebb pozíciót biztosítson családjának. Ehhez minden adottsága megvolt. Emlékiró kortársai valamennyien elismerik, hogy az embereket gyorsan meg tudta nyerni és le tudta fegyverezni szavainak varázsával és szolgálatkészségével. Igaz, hogy erőszakkal is kész és képes volt őket a maga eszközeivé tenni. A francia követ azt írja róla XIV. Lajos királynak: Hihetetlen aktivitású, a legbonyolultabb ügyekből is kivezető utat találó, vállalkozó, nagyratörő, előzékeny, mérsékletes, nagyúri háztartású, ékes beszédű, mindenén átlátó ember, politikai céljaiért mindenre kész, ellenfeleivel szemben kíméletet nem ismer. Emlékéhez tényleg vér tapad s ezért kortársai súlyos vádakkal illették, melyeket az utókor is fenntartott. Anélkül, hogy védeni akarnók, mégis meg kell állapítanunk az igazság kedvéért, hogy ellenfelei s köztük a gyalázatos módon kivégzett Bánffy Dénes sem voltak angyalok s biztosan ugyanazt a véget szánták neki, amit ők szenvedtek el tőle. A kor és a viszonyok sok mindent megmagyaráznak, amitől a mai gondolkozás és érzület visszaborzad.

Végre volt jellemének és életének egy olyan tündöklő vonása is, melyet még ellenségei is fenntartás nélkül elismertek: családi élete, ellentétben a kor elszomorító jelenségeivel, csodálatosan tiszta és egyszerű volt s a borivást megvető józansága akkoriban bámolat tárgyává tette. Feleségéhez, Veér Judithhoz ritka hűségű és tisztaságú szeretet fűzte s gyermekeiért minden önfeláldozásra kész volt. A tudománynak, az iskolának nagy pártfogója s buzgó református hitéből fakadólag az ekklezsiának jötevőjeként dicsérik.

Halála is engesztelő, mert ha ellenségeivel szemben nem habozott a palloshoz nyúlni, végtére maga is «elvitte kopasz fejét és ősz szakállát» a zernyesti csatátra s tíz sebből vérezve adta oda életét Erdélyért és a magyar nemzetért.

Képességekben nem volt akkor Telekihez fogható ember Erdélyben, de nemzetség, vagyon, büszkeség, nagyravágás tekintetében Bánffy Dénes még őt is messze felülmúlta. Cserei emlékirata részletesen és élénken festi ennek a nagyúrnak szeretlen önhittségét és szinte királyi életmódját. A társadalmi szokások és erkölcsök korlátait semmibevevő, szabados magaviseletével mindenkiben gyűlölséget és félelmet keltett; így tette ellenségévé a székelyek főkapitányát, a másik hatalmas urat, Béli Pált is.

Teleki Mihállyal – hogy Cserei sok kicsinyes és elfogult indokolását mellőzzük – a politikai felfogás ellentéte állította szembe. Bánffi, a tősgyökeres erdélyi urakkal egyetemben, ellenzte Telekinek francia szövetségre irányuló terveit. Teleki a többiekkel nem törődött, de Bánffi tekintélyétől és hatalmától félt. Joggal érezte, hogy ő, a magyarországi jövevény, nem juthat addig döntő szóhoz Erdélyben, amíg ez a dölyfös és erőszakos bennszülött nagyság, akinek kezében ott van a haderő feletti parancsnokság, az útjában áll. Apafival könnyű volt elhíttetnie, hogy Bánffi életére és fejedelemségére tör. De ezzel a nagyúrral szemben ez nem volt elég, mert maga a fejedelem sem akart és mert – felesége ellenkezése miatt sem – fellépni ellene. Teleki azért sok furfanggal és fáradsággal behálózta és megnyerte magának a székely fegyveres erő felett rendelkező Béli Pált s az ő segítségével szervezte meg a Bánffi elleni ligát. Cserei érdekesen írja le, hogy hajszolták bele Bánffit a fegyveres ellenállásba és a felségárulás látszatába, hogy idézték perbe az országgyűlés előtt, melyen halálra ítélték s milyen izgalmas és embertelen körülmények között végeztették ki.

De ez a kiontott vér Telekit beszennyezte az erdélyiek előtt. A francia-erdélyi szerződést nyélbe ütötte ugyan, de az erdélyiek többé soha nem nézték jó szemmel, teljesen elidegenedtek tőle s csak a félelem tartotta őket féken, mert gyűlöletük engesztelhetlenné nőtt.

Maga Béli Pál is eliszonyodott és szembefordult Telekivel. Most vele kezdődött meg a párviadal. Telekinek sikerült őt Fogaras várába záratnia s egy esztendeig a halál árnyékában gyötörnie, hogy ellenállását megtörje. A fejedelem azonban, főleg felesége és több tanácsúr állandó sürgetésére mégis szabadon engedte Béli Pált, de olyan megalázó feltételek mellett, hogy a büszke és magát ártatlannak tudó férfi kiszabadulása után azonnal nekilátott Teleki megbuktatásának s evégre szövetségeket gyűjtött magának. De nem volt szerencséje. Teleki fegyveres támadása elől kénytelen volt Törökországba menekülni. Teleki bosszuló keze azonban ott is utolérte, mert kijárta a portánál, hogy elfogják és börtönbe vessék, ahol holtáig raboskodott.

Nagy ellenfeleinek pusztulása után nem volt többé Telekinek számbavehető vetélytársa Erdélyben. A korszak utolsó és legkiválóbb államférfia, Bethlen Miklós, nála tíz évvel fiatalabb ember lévén, ahhoz a második nemzedékhez tartozott, amelyiknek Telekivel szemben döntő szava még nem lehetett. Béli Pállal együtt ugyan Bethlen Miklós is elszenvedte az egyeztlen-

dős fogarasi rabságot, de az évek teltevel az ellentét megszűnt közöttük, Teleki, ha nem is szerette, megbecsülte és nem állott előhaladásának útjába, Bethlen pedig életírásában másoknál sokkal tartózkodóbban, mondhatnók udvariasan és néha elismeréssel emlékezik róla. A haldokló Erdély közéleti szerepet vivő tényezői között különben Bethlen Miklós úgyszólván az egyetlen, akiben e korszakban a jobb és nemesebb emberi mivolt testet ölt. Sajat, őszinte vallomása szerint benne is megvolt ugyan a Bethlenek «hirtelenmégű» lobbanékonyága, de tiszteletreméltó önfegyelemmel nevelte magát mérsékletre, igazságosságra és méltányosságra. Nyílt, szeretetreméltó és a szeretetre egyaránt szomjas és készséges kedélyvilága távoltartotta őt minden alattomos cselszövénytől s az akkoriban lehetséges legkitűnőbb neveltetése, külföldi útjai és tanulmányai, valamint gazdag élettapasztalatait mély fogékonysággal feldolgozó elméje lehetővé tették számára azt, hogy a kicsinyes erdélyi világ fölé emelkedjék, a keresztyén humánium magasságába.

Tanítómesterei, Keresztúri Pál és Apáczai Cseri János, felejtetetlen hatással formálták ki ifjúi szellemiségét és jellemét s beleoltották a folytonos önvizsgálat, az állandó tanulás s az emberek iránti jóakarató érdeklődés szenvedélyét. Műveltsége a teológiában gyökerezett, melyben a világiakat messze felülmúló jártasságot és elmélyedést tanusított, reális, gyakorlatias életfelfogása azonban sohasem engedte, hogy pusztán észornakban vagy elvont elmélkedésekben gyönyörködjék, hanem a hit igazságait is azonnal az életre és a cselekvésre vonatkoztatta s igyekezett jellemét tökéletesíteni általuk. Mint életrajzából olvashatjuk, testi egészségére nagy gondot fordított s szinte tudományos érdeklődéssel kísérletezett önmagán, olyan természetes és helyes érzékkel, hogy nézeteinek és tanácsainak legtöbbje ma is bámulatba ejt modernségével. Tiszta és józan életet élt, ami nála vallásos hitben is gyökerezett. Az egészséges életmódnak szerinte nem az a célja, hogy meghosszabbítsa az életet, mert annak Isten akarata szabott határt s hiábavaló ez ellen minden emberi próbálkozás, hanem az, hogy amíg élünk, friss erőben és elmével s jó lelkiismerettel és örömmel élhessünk. Semmi sem lehet ennél jellemzőbb az ő pompás életbölcességére. Nagy építkező és igyekvő gazda volt s ezekben világosan fel lehet ismerni külföldi tanulmányainak és tapasztalatainak gondos értékesítését.

Kétszer nősült s nem lehet meghatottság nélkül olvasni házasságainak ritka kedvességgel és bensőséggel megírt törté-

netét. Mind a két feleségéhez forró szeretet, példaadó hűség és a családi közösség iránti szent tisztelet kapcsolta; ebben a tekintetben ő az ősi magyar hagyomány egyik legtündöklőbb öre és példája. Második házassága «az árva leánnyal» olyan, mint egy szép, tiszta és mélyértelmű népmese, megírása is irodalmi gyöngyszem.

Teleki életében már több országos hivatalt viselt, annak halála után pedig természetszerűleg lett Erdély vezető államférfia. Eléggé talán máig sem értékelt nagy műve volt a Diploma Leopoldinum létrehozása, mely akkor, mikor Erdély már kényre-kegyre ki volt szolgáltatva a Habsburg-császárnak, nem is remélhetett biztosítékait adta meg az addig élvezett önkormányzatnak és szabadságnak. Ez egészen és kizárólag az ő személyének volt köszönhető, amint később is bebizonyult, hogy az udvarnál kivívott tekintélye, megbecsülése lett forrásává olyan jogok megmentésének, melyeket, vele szemben, már Bánffy György kormányzó is elejtett. Mint főkancellár, álhatatosan védelmezte a Diplomát s csak maguk az erdélyiek felelősek azért, hogy egymás közt versengve és egymás ellen panaszkodva, annak eredeti érvényét a bécsi udvar sok pontjában kiforgatta.

Ha a haldokló Erdélyt összehasonlítjuk Bethlen Gábor és öreg Rákóczi György országával, láthatjuk az elszomorító különbséget. A kicsiny Erdély az ő idejükben európai erőtenyező volt. A nyugat és kelet valamennyi hatalmával nemcsak állandó és élénk, hanem komolyan számottevő és sokszor cselekvően döntő kapcsolatai voltak. A diplomáciai, politikai és katonai súly mellett Erdély, mint szellemi tényező is, beleszövődött az európai protestantizmus életközösségébe. A külföldi egyetemeken tanuló és munkálkodó erdélyiek s az Erdélyben tanító külföldi professzorok tevékenysége folytán valóságos, cselekvő részese volt az európai szellemi életnek. Ez az az idő, mikor a magyar tudós közvetlen és természetes testvériséggel olvadt bele a külföldi tudósvilág családjába s a tudomány igazságának nem állja útját semmiféle mesterséges gátemelés. Erdély önerejét, életrevalóságát bizonyítja ekkor az is, hogy gazdasági és kereskedelmi kapcsolatai szintén behálózzák a távoli országokat. 1657 után mindez leverően megváltozik. A világpolitika tényezőinek névsorából örökre eltűnik Erdély. A szellem útjai bezáródnak. Az elpusztult országnak nincs többé ereje és lehetősége arra, hogy külkereskedelmet folytasson. Erdélyre ráborul a feledés köde. A francia király még tud ugyan róla, de az a mód, ahogy egységre lép vele, mindennél jobban mutatja, hogy többé

nem Bethlen Gábor impériumáról van szó, hanem csak egy török tartományról, melyet olcsó pénzzel fel lehet ideiglenesen használni, szükség esetén letagadva minden kapcsolatot.

Így lett a török gyűrűbe bezárt Erdély jelentéktelen és önállótlan tartományi országochkává, melyben a külön, sajátos, öncélú állami életnek már csak a látszata van meg.

Szomorúan természetes, hogy ha ilyen körülmények között mégis továbbfolyik a régi keretek és formák látszólagos fenntartása mellett a «hatalmasdi» játéka, akkor az csak letörpült, kicsinyes, megromlott közéletet eredményezhet.

A haldokló Erdély közéletére nézve tényleg ez a törpeség, kicsinyesség és romlottság a jellemző. Ha nincs többé igazi közérdek, lendítő és egyesítő magasabb életcél, akkor előtérbe lép a kis csoportokba tömörülő magánérdek, a hozzá alkalmas és találó, önző, alacsony, tisztátalan módszerekkel és eszközökkel. Az országos politika családi politikává silányodik s a nagy lehetőségektől elzárt becsvágy egymásnak külsőségekben, anyagiakban és az életmód pazarságában való felülmúlására fordul. A verseny tisztességtelen eszközei a susárlás, rágalmazás, hamis vádaskodás és megvesztegetés lesznek, a hatalmat tartók és gyakorlók gyöngéire, szenvedélyeire, bűneire való számítás és építés. Az összezsúfolt, füledt közélet egészségtelen levegője árulásokat, összeesküvéseket, gyilkosságokat csiráztat; a lelkeken úrrá lesz a gyanakodás, a félelem, a gyűlölet. A leszűkült és leszegényedett társadalomban a rothadás parazitái kelnek ki, melyek tisztaságot, becsületet, hitelt, munkakedvet, vállalkozó erőt és felelősséget felőrölnék és szétrágnak. A feloszlásnak ez a lehangoló és visszataszító képe tárul elénk azokból az emlékiratokból, melyek a haldokló Erdély közéletét és társadalmát rajzolják meg.

A kép előtérében a képzelt hatalomért versengő előkelők és gazdagok dulakodása folyik a megbénult lelkű, tompaszívű fejedelem körül, mögöttük sötétlenek a nótáztatottak kifosztott özvegyeinek és árváinak árnyai s valahol a legtávolibb háttérből felrémlik a leégett, kirabolt, éhező és sanyargatott nép kínbafacsarodott arca. Miközben ezt a képet szemléljük, megerősödik bennünk az a meggyőződés, hogy Erdélynek, mint önálló államnak, nincs többé se oka, se joga élni, hogy ennek az agóniának az ember, az egyén, a lélek megszabadulása érdekében véget kell érnie. Mert végeredményében nem Erdély külső önállóságának, gazdasági erejének, katonai hatalmának elveszése az igazi és a legnagyobb veszteség, hanem az, hogy egy törté-

nelmi szükségszerűség túlélvén önmagát, megfojtja és meggyalázza az embert, a maga szellemi és erkölcsi valóságában s az örökbecsű és halhatatlan lelket állattá, sőt ördöggé alázza.

Csak egyetlen vigasztalás csillan meg itt-ott az emlékirók munkáiban. Ez az erdélyi magyar családi életnek legbensőbb magvában való kikezdetetlen ellenálló ereje. A szülői tekintély, a gyermeki engedelmesség és hűség, az apa fáradhatatlan törődése gyermekeiért, az anya önfeláldozó szeretete még ezekben a sötét korrajzokban is érintetlenül ragyognak.

Az erdélyi szellemnek ez a családias, nevelői ősvonása az, ami ebben a szétomló országtetemben is tovább munkált, hogy átmentse az emberi élet alapértékeit a jobb jövőbe. Bethlen Miklós és Cserei Mihály írása telítve van ezzel a nevelői lélekkel s mindketten értenek ahhoz, hogy rettenetes korukat példázattá tegyék gyermekeik és utódaik számára, amelyen nem kétségbeesni, hanem amiből tanulni és tisztulni kell.

Aki a haldokló Erdély emlékiróit olvassa, különösen Cserei Mihály munkáját, annak egy különös ellenmondás tűnik fel. Erdélynek szemlátomást vége van és mégis, a kor emberének transzilvánizmusa, Erdély melletti pártállása izzóbb és kizárólagosabb, mint valaha. Most, amikor már nincs többé öncélúság és önerő, annak hangoztatása a legszenvedélyesebb.

Ez az ellenmondásnak látszó jelenség először feltétlenül a gyengeség jele. Mikor Erdély erős és hatalmas volt, Bethlen Gábor idején, nem tartotta magát öncélúnak, hanem minden erejét arra halmozta fel, hogy kiharcolja a magyarság egységét. Éppen mivel erős és gazdag volt s tudott adni önmagából, nem féltette a sajátját s nem akarta azt féltékenyen elrekeszteni Magyarországotól. «Csak a gyenge szereti önmagát.» A gyengének önvédelmi áttatása az, hogy a saját romlásának okait másokban keresse s elhitesse magával, hogy ha önmagában békén maradhatott volna, önző, kicsi érdekkörében semmi panasza nem lehetne. Ez a transzilvánizmus lemondás Erdély létokáról és létjogáról, melyet már Martinuzzi tisztázott, Bocskay István végrendeletbe tett s Bethlen Gábor és öreg Rákóczi György olyan hatalmas módon érvényesített.

Másfelől azonban a gyöngeségnek ebben a feljajdulásában mégis van egy emlékeztető arra, hogy Erdély gazdasági és szellemi sajátos erőinek lelkiismeretlen kihasználása és eltékozlása az egész magyar nemzet ellen elkövetett bűntény. Ezért nem tarthatjuk haszontalannak és elítélendőnek a transzilvánizmus alapérzését. Századok története s a legutóbbi évtizedek példája bizo-

nyitja, hogy az erdélyi öntudat átöröklött sajátossága nemzetfenntartó erőt jelentett s a jövőben is egy kemény, bátor, nemes vonását kell alkotnia a létének titka felé forduló egységes magyar arcnak.

A haldokló Erdély emlékirói között az elsőség kétségtelenül Bethlen Miklóst illeti meg. Egyrészt ő a legműveltebb, legmesszebb látó, legtöbb tárgyiasságra törekvő szellem közöttük, másrészt ő a legiróbb is. Érdekes, eleven, színes, elmélyedő és eszméltető. Emberekről, eseményekről rajzolt képei, hogy csak a költő Zrínyi Miklós személyéről, házatájáról, gondolkozásáról és haláláról szólót említsük, igen sokszor felejthetetlenül megragadóak. Mellette Cserei Mihály munkája tűnik ki, kevesebb mélységgel és sok elfogultsággal, de elbeszélésének folyamatoságával, üdeségével, érdekességével és részletességével. A többiek, kiknek munkáiból ebben a kötetben találhat szemelvényeket az olvasó, mit emlékirók, kisebb jelentőségűek, de azért egy-egy tanulságos és figyelemreméltó vonással mindenikük kiegészíti a haldokló Erdély szomorú képét.

MAKKAI SÁNDOR